

Rytas Narvydas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Lietuva

LIETUVIAI KARO BELAISVIAI VAKARŲ ŠALYSE PO ANTROJO PASAULINIO KARO

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, už spygliuotos vielos aptvarų atsidūrė milijonai Vokietijos ir jos sąjungininkų kareivių ir karininkų. Vien Vakarų sąjungininkų rankose 1945 m. pavasarį buvo apie 8 mln. vokiečių. Tokią belaisvių gausybę amerikiečiai apibūdindavo tarptautinėje teisėje nenaudojamu terminu “nuginkluotos priešo pajėgos”.¹ Šioje žmonių masėje buvo ir dalis lietuvių, likimo valia dalyvavusių kare Trečiojo Reicho pusėje.

Antrasis pasaulinis karas pareikalavo iki tol neregėtų abiejų kariaujančių pusių jėgų sutelkimo. Vokietija nuo 1939 06 01 iki 1945 04 30 į savo kariuomenę pašaukė 17 893 000 žmonių. Vokietijos piliečių (šalies 1939 m. ribose) mobilizuota 21 proc. nuo visų gyventojų skaičiaus. Tai aukšta mobilizacinė įtampa, kurią mažino okupuotų kraštų ekonomikos, gamtos resursų ir gyventojų, taip pat karo belaisvių, išnaudojimas. Ne mažiau kaip 1 800 000 kitų valstybių piliečių buvo mobilizuota į Vermachtą ir SS dalinius. Į šį skaičių neįeina tarnavę įvairiausiose kitose karinėse įstaigose, apsaugos ir pan. daliniuose ir padaliniuose (dar apie 1 100 000 žmonių). Be to, užnugario dalyse ir padaliniuose buvo nemažai pagalbinio civilinio personalo, suformuoto iš karo belaisvių ir okupuotų kraštų gyventojų. Tai taip vadinami “savanoriški padėjėjai” (Hilfwiller) - varovai, gurguolininkai, pagalbiniai darbininkai dirbtuvėse, virtuvėse ir t. t. Vidutiniškai pėstininkų divizijoje buvo iki 10 proc. tokių “savanorių” lyginant su etatiniu asmens sudėties skaičiumi, o transporto kolonose – iki 50 proc. Nemažai užsieniečių buvo karo aviacijos ir karo laivyno pagalbinėje sudėtyje.²

¹ "Eine schöne Zeit"? // <http://www.zdf.de/ZDFde/inhalt/0,1872,1022094,FF.html> (2002 03 16); vertimas į rusų kalbą: Мы были в плену у янки // <http://www.inosmi.ru/full/153726.html> (2002 07 26)

² Гуркин В.В., Круглов А.И., Кровавая расплата агрессора // Военно-исторический журнал, 1996 май-июнь, Nr. 3, с. 30-32

Iš Lietuvos gyventojų vokiečių okupacijos metais buvo formuojami policijos batalionai (apsaugos dalys, vokiečių vadintos Schutzmannschaften), kiti policijos daliniai (eskadronas, atskiros kuopos ir komandos), statybos batalionai. Visos šios formuotės 1943 – 1944 metais patyrė žymių nuostolių, iš Rytų fronto buvo atitraukiamos į Lietuvą, pertvarkomos ir siunčiamos į Vokietiją, kur dažniausiai vykdavo įtvirtinimų statybos darbus ir kitas pagalbines funkcijas. Du batalionai 1944 metais suformuoti Drezdene iš lietuvių, tarnavusių Reicho darbo tarnyboje, juos papildė kitų policijos batalionų likučiai. Jie buvo išsiųsti į Jugoslaviją ir Italiją. Dancige (Gdanske) tų pačių metų rudenį suformuoti lietuvių savanorių pėstininkų pulkai (Litauische Freiwilligen Infanterie Regiment).³

1944 metų pradžioje pradėta formuoti Lietuvos vietinė rinktinė [106 pateko į nelaisvę], į kurią stėjo apie 12 000 savanorių. Ją gegužės mėnesį vokiečiai likvidavo, apie 3500 išvežė į Vokietiją.⁴ 1944 metų vasara Žemaitijoje organizuota Tėvynės apsaugos rinktinė. Po kautynių su sovietine kariuomene apie 1000 jos karių pasitraukė į Rytprūsius, kur vokiečiai iš jų sudarė statybos pionierių kuopas, naudotas įtvirtinimo darbams. Jos 1945 metų pradžioje pateko į sovietų kariuomenės apsupimą prie Gdansko ir Gdynės, tačiau kelios kuopos laivais buvo perkeltos į Liubeko apylinkes.⁵

Po 15 000 lietuvių buvo mobilizuoti į pagalbines Wermachto tarnybas (Hilfswillige) ir darbams Lietuvos generalinėje srityje ir Reiche. Wermachte tarnavo 5 400, Liufwaffeje 12 000, Reicho darbo tarnyboje 400, organizacijoje “Todt” 15 000.⁶ Vokiečiams Lietuvoje nepavyko organizuoti lietuvišką Waffen-SS legioną, tačiau buvo lietuvių, stojusių į analogiškus latvių dalinius.⁷ Į Vokietijos kariuomenę taip pat buvo mobilizuojami 1940-1941 metais repatrijavę Lietuvos gyventojai. Tarp 56 000 lietuvių repatriantų ir politinių pabėgėlių vien karininkų buvo apie 200.⁸

Bendras lietuvių, tarnavusių Vokietijos karinėse pajėgose, priskiriant ir policines formuotes, skaičius įvairių autorių vertinimu sudaro nuo 25 iki 50 tūkstančių vyrų.⁹ Nėra aišku, kiek iš jų žuvo, pateko į sovietų nelaisvę ar sugebėjo dezertyuoti. Kiek viso lietuvių pateko į Vakarų sąjungininkų nelaisvę šiuo metu pasakyti negalima. Pagal “Lietuvių enciklopediją”, 1945 m. lietuvių belaisvių

³ Stankeras P., Lietuvių policija 1941 - 1944 metais, Vilnius, LGGRTC, 1998, p. 179

⁴ Lietuvių enciklopedija, t. XV, Boston, 1968, p. 120

⁵ Lietuvių enciklopedija, t. XV, Boston, 1968, p. 120-121

⁶ Stankeras P., Lietuvių policija 1941 - 1944 metais, Vilnius, LGGRTC, 1998, p. 186-187

⁷ Stankeras P., Lietuvių policija 1941 - 1944 metais, Vilnius, LGGRTC, 1998, p. 181-189

⁸ Raštikis S., Lietuvos likimo keliais. Iš mano užrašų, IV tomas, Čikaga, 1982, p. 339-340

⁹ Taagepera R., Lietuva, Latvija, Estija 1940-1980: panašumai bei skirtumai // Kauno aidas, 1989 01 12+ Bubnys A., Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944), Vilnius, LGGRTC, 1998, p. 404

Italijoje būtų apie 500¹⁰, Norvegijoje apie 500-600¹¹, Belgijoje apie 2000¹². Augsburgėje leistosose „Žiburiuose“ paskelbti tokie duomenys: 1946 metų viduryje amerikiečių okupacijos zonoje buvo virš 800 lietuvių belaisvių, apie 200 Prancūzijoje, apie 400 galėjo būti Jugoslavijoje¹³.

Paminėtus skaičius dar reikėtų patikslinti ir surinkti kiek įmanoma detalesnius duomenys. Kol kas pavyko surasti kun. P. Jatulio sudarytus karo belaisvių vardinius sąrašus. 1946 metais Italijoje anglų nelaisvėje buvo apie 340-350 lietuvių: Riminyje (Šiaurės Italija, prie Adrijos jūros) ir jo apylinkėse apie 170,¹⁴ dar 80 stovyklose prie Venecijos, Neapolio ir kitose vietose.¹⁵ Amerikiečių stovyklose.¹⁶ 1945 metais lietuviai karo belaisviai buvo verbuojami į lenkų II-jį korpusą, veikusi anglų VIII-os armijos sudėtyje. Kovo pradžioje lenkų 2-jam komandosų batalionui buvo priskirta 85 lietuvių, priimtų į tarnybą pagal kontraktą, grupė.¹⁷ „Lietuvių enciklopedija“ nurodo 200 vyrų, tarnavusių lenkų daliniuose, skaičių.¹⁸ Kun. P. Jatulio sudarytame sąrašė virš 100 pavardžių lietuvių, juose buvusių 1946 metais.¹⁹ Taigi, 1945 metais Italijoje nelaisvėje buvo nemažiau kaip 550 vyrų, iš kurių apie 200 neužilgo išsilaisvino. Likimo ironija – kai kuriems iš jų teko saugoti nelaisvėje likusius savo tautiečius - Rimini stovyklos sargybos tarnybą 1946 m. vasarą iš anglų perėmė lenkai, tarp kurių buvo ir lietuvių.²⁰ Be to, 1946 metais anglų karo belaisvių stovyklose Egipte buvo apie 30 lietuvių²¹ ir dar 11 - Maltoje²².

Keli lietuvių karo belaisvių vardiniai sąrašai paskelbti „Žiburiuose“. 1946 metų pavasarį Tiubingene buvo apie 10²³, Regensburgėje (Bavarijoje) tų pačių metų vasarą bent jau 30²⁴, rudenį Dachau stovykloje - apie 50,²⁵ Miunsteryje - apie 85 vyrų.²⁶ Šias stovyklas valdė amerikiečiai, viso jose buvo ne mažiau kaip 175 lietuviai. Kol kas nepavyko surinkti konkrečių duomenų apie kitose

¹⁰ Lietuvių enciklopedija, t. IX, Boston, 1956

¹¹ Lietuvių enciklopedija, t. XX, Boston, 1960, p. 437-438

¹² Lietuvių enciklopedija, t. II, Boston, 1954

¹³ Lietuvių belaisvių paleidimas. Iš lietuvių gyvenimo // Žiburiai, 1946 06 15, Nr. 24, p. 8

¹⁴ Lietuvių karo belaisvių sąrašas. 1946 04 25 // VUB RS F267-149

¹⁵ Lietuvių karo belaisvių sąrašas. 1946 04 25 // VUB RS F267-149

¹⁶ Lietuvių karo belaisvių sąrašas. 1946 04 25 // VUB RS F267-149

¹⁷ J. Rutkievičius, 1945 metų sąjungininkai // Karo archyvas, t. XVII, 2002, p. 199

¹⁸ Lietuvių enciklopedija, t. IX, Boston, 1956, p. 182

¹⁹ Lietuviai kariai kurie randasi anglų VIII-toje armijoje lenkų II-rame korpuse (sąrašas) // VUB RS F267-2235

²⁰ Martinionis A., Rytų fronte – atkalkūs mūšiai, Vilnius, 2000, p. 77-78

²¹ Lietuvių karo belaisvių sąrašas. 1946 04 25 // VUB RS F267-149

²² Lietuvių belaisvių Egipte ir Maltoje sąrašas // VUB RS F267-573

²³ Lietuviai belaisviai ieško savo giminių // Žiburiai, 1946 04 20, Nr. 16, p. 11

²⁴ Paieškojimai // Žiburiai, 1946 06 22, Nr. 25, p. 9; Paieškojimai // Žiburiai, 1946 06 29, Nr. 26, p. 8; Lietuviai karo belaisviai, atvežti į Regensburgą, ieško šeimų ir artimųjų // Žiburiai, 1946 07 06, Nr. 27, p. 7

²⁵ Karo belaisviai // Žiburiai, 1946 09 07, Nr. 36, p. 7

stovyklose laikytus lietuvius. O jų turėjo būti žymiai daugiau, nes 1946 m. kovo mėn. į Vokietiją vien iš stovyklos prie Zedelgemo (Cedelghem) Belgijoje buvo perkelta apie 2000 lietuvių.²⁷ Į Zedelgemą 1945 metų rudenį pateko apie 150 lietuvių iš anglų stovyklos Trollyje prie Trondheimo (Norvegija). Apie 350 karo belaisvių lietuvių iš Svelviko stovyklos tuo pat metu buvo Vokietijoje išlaisvinti ir gavo “išvietintųjų asmenų” statusą.²⁸

Iki 1946 metų vidurio išlaisvinti visi lietuviai prancūzų okupacijos zonoje Vokietijoje ir vėliau pačioje Prancūzijoje²⁹. Prancūzų nelaisvėje jie laikyti Mailly-le-Camp³⁰, stovykloje prie Versalio, Bad Kroisnache netoli Frankfurto prie Maino³¹, Andernache prie Koblenco³² ir kitur. Apie 150 lietuvių iš Andernacho stojo į Svetimšalių legioną.³³ Taigi, prancūzų žinioje 1945-1946 metais buvo bent jau keli šimtai lietuvių, tačiau išsamių duomenų nėra.

Apytiksliai suskaičiavus paminėtus skaičius, galima daryti prielaidą, kad bendras patekusių į Vakarų sąjungininkų nelaisvę lietuvių skaičius viršijo 2 500, galbūt siekė 3 000 ar daugiau žmonių.

Nelaisvė buvo sunkus išbandymas. Pirmiausia, sąjungininkai tiesiog nebuvo pasirengę milijonus žmonių aprūpinti maistu ir tinkamai apgyvendinti. Antra vertus, jie buvo panaudojami atstatymo ir išminavimo darbams, daugelis jų žūdavo³⁴. Neretai pasitaikydavo nehumaniško ir žiauraus elgesio atvejų. Tokius pasireiškimus teko stebėti Regensburge generolui St. Raštikiui, kuris amerikiečių karių elgesį įvertino kaip “labai negarbingą ir neriterišką”³⁵.

Pateiksiu kelias citatas, apibūdinančias prastą belaisvių maitinimą ir menkas gyvenimo sąlygas:

“Faktiškai tai buvo ne stovykla, bet visai atviras laukas, aptvertas spygliuota viela. Karo belaisviai čia buvo laikomi nežmoniškose sąlygose. Jiems nebuvo ne tik jokių patalpų, bet nebuvo ir jokių palapinių. Belaisviai knisosi į žemę, kaip kurmiai, gyveno purviniuose nuo lietaus

²⁶ Paieškojimai // Žiburiai, 1946 12 14, Nr. 46, p. 7

²⁷ Lietuvių enciklopedija, t. II, Boston, 1954

²⁸ Palukaitis Pr. J., Lietuvių periodika Vakarų Europoje 1944 – 1952, Vilnius, 1993, p. 249

²⁹ Lietuvių belaisvių paleidimas. Iš lietuvių gyvenimo // Žiburiai, 1946 06 15, Nr. 24, p. 8

³⁰ Palukaitis Pr. J., Lietuvių periodika Vakarų Europoje 1944 – 1952, Vilnius, 1993, p. 250-251

³¹ Eidukaitis J., Sudužusios viltis, Kaunas, Judex, 2002, p. 53

³² Vytis-Vrublevičius Bruno, Lietuviai legionieriai Vietname, Toronto, 1968, p. 13

³³ Vytis-Vrublevičius Bruno, Lietuviai legionieriai Vietname, Toronto, 1968, p. 18

³⁴ "Eine schöne Zeit"? // <http://www.zdf.de/ZDFde/inhalt/0,1872,1022094,FF.html> (2002 03 16); vertimas į rusų kalbą:

Мы были в плену у янки // <http://www.inosmi.ru/full/153726.html> (2002 07 26)

³⁵ Raštikis S., Kovose dėl Lietuvos (kario atsiminimai), II tomas, Los Angeles, 1957 (antras leidimas – V., 1990), p. 460

nepridengtuose duobėse. Tik žymiai vėliau amerikiečiai pradėjo truputį gerinti šias nežmoniškas sąlygas.” (gen. St. Raštikis apie stovyklą Regensburgo priemiestyje)³⁶.

“Netoli Olandijos sienos, Vezelio miesto apylinkėse, buvo didžiulis belaisvių lageris. Manau, jame buvo apie 150 000 žmonių <...> Zonoje – didžiuliai ūkininko tvartai. Juose tilpo tik maža dalis belaisvių, o visi kiti gyveno po atviru dangumi. Mūsų, lietuvių, buvo apie 120. <...> Valgyti pirmosiomis dienomis nedavė. Gailėjo net vandens. <...> Pagaliau pradėjo išdavinėti bado normą: pusantra kilogramo duonos 20 žmonių, arbatinį šaukštelį cukraus 3 žmonėms ir 1 bulvę 2 žmonėms. Po mėnesio svetimšalius nuo vokiečių atskyrė. Anglai mus paėmė savo žinion. Maitinimas pagerėjo: per dieną du kartus gera sriuba ir duona.” (J. Miltenio pasakojimas apie nelaisvės pradžią)³⁷.

“Vokietijoje lageriuose dar sunkesnis gyvenimas: maistas vokiškas, gyvenom arklidėse, šaltis neįprastas, kasdien varo į miestą dirbti vokiečiams privatiuose butuose, šluoti gatves ir miškan rauti kelmus, o už darbą – 30 žmonių kariškas duonos kepalėlis, pora gramų sviesto ir viskas.” (iš nežinomo autoriaus laiško kun. P. Jatuliui, 1946 metų pabaiga)³⁸.

Pabaltijiečių karo belaisvių likimas ilgai buvo neaiškus. Vakarų sąjungininkės ir Sovietų Sąjungą 1945 02 11 konferencijoje Jaltaje susitarė dėl priverstinės sovietų piliečių repatriacijos, bet Vakarų šalys nelaikė lietuvių bei kitų Baltijos šalių, o taip pat Vakarų Baltarusijos ir Ukrainos gyventojų, SSSR piliečiais ir jų atžvilgiu priverstinės repatriacijos netaikė.³⁹ Tokios pozicijos beveik be išimčių laikėsi anglai ir amerikiečiai, bet prancūzai, vykdydami 1945 06 27 sutartį su Sovietų Sąjungą, dalį lietuvių prievarta repatriavo⁴⁰. Minėtų tautybių belaisvių padėtį komplikavo svetimšalių statusas Vokietijos ginkluotųjų pajėgų tarnyboje, nes sąjungininkai buvo linkę juos traktuoti kaip savanorius ir kolaborantus, o todėl nerimą kėlė jų perdavimo Sovietų Sąjungai galimybė. Lietuvių komitetai, Lietuvos Raudonasis Kryžius, kitos organizacijos, taip pat atskiri asmenys dėjo pastangas įrodyti prievartinį lietuvių tarnybos pobūdį. Antai, Regensburgo lietuvių komitetas 1945 metų gegužės mėn. įteikė raštą plk. ltn. D. L. Hobsonui⁴¹, Italijoje šiuo klausimu rūpinosi Centrinis lietuvių globos komitetas (kun. V.Pavalkis, K.Gabriūnas, J.Macevičius, Edm.

³⁶ Raštikis S., Kovose dėl Lietuvos (kario atsiminimai), II tomas, Los Angeles, 1957 (antras leidimas – V., 1990), p. 465

³⁷ Martinionis A., Rytų fronte – atkalkūs mūšiai, Vilnius, 2000, p. 28-29

³⁸ Išrašai iš kun. P.Jatuliui rašytų laiškų // VUB RS F267-149

³⁹ Земсков В.Н., Рождение "второй эмиграции" (1944-1952) // Социологические исследования, 1991, Nr. 4, c. 5-6

⁴⁰ Bartusevičius V., Lietuviai pabėgėliai Vokietijoje 1944 – 1951 (daktaro disertacija, VU IF NIK), Vilnius, 1999, p. 38

⁴¹ Raštikis S., Kovose dėl Lietuvos (kario atsiminimai), II tomas, Los Angeles, 1957 (antras leidimas – V., 1990), p. 465

Karanauskas ir St. Lozoraitis jr.), kun. P. Jatulis, dr. K.Ginietis ir kiti⁴². Tikriausiai panašių žygių buvo imtasi ir kitose vietose.

Neaišku, kokias kriterijais vadovautasi išlaisvinant karo belaisvius. Iki 1946 metų vidurio dalį savo belaisvių išlaisvino anglai ir prancūzai, vėliau tą patį pradėjo daryti ir amerikiečiai.⁴³ Iš Italijos 1946 m. rugsėjo mėn. dalis belaisvių (160 vyrų) perkelta į Mūnsterį Vokietijoje⁴⁴. Daugeliui iš jų dar kelis mėnesius teko laukti už spygliuotų vielų. Paleisdavo tuos, kuriuos pasiimdavo ar pažadėdavo pasiimti giminės, kiti asmenys, organizacijos arba dipukų stovyklos. Tačiau Lietuvių komitetai neretai vengdavo karo belaisvius priimti į savo stovyklas. Laiške kun. P. Jatuliui vienas iš belaisvių taip rašė apie jų motyvus: „... Vokietijoje iš mūsų tautiečių girdimos tokios kalbos mūsų adresu: girdi, visi buvo kareiviai, suchuliganėję, ir t.t. nors patys pamiršta, kad mes esam dar čia likę iš viso belaisvėj gal pora šimtų, o jų buvo apie 20 000 ir visi jie dabar nekalti ir geri ir sėdi laisvėj, o apie mus polemizuoja.“⁴⁵ Panašių nusiskundimų galima būtų pacituoti ir daugiau.

2015 m. gegužės 14–15 d.

⁴² Krasauskas R., Italija // Lietuvių enciklopedija, t. IX, Boston, 1956, p. 182-183

⁴³ Lietuvių belaisvių paleidimas. Iš lietuvių gyvenimo // Žiburiai, 1946 06 15, Nr. 24, p. 8

⁴⁴ Kun. P.Jatulio 1947 01 13 laiškas // VUB RS F267-149

⁴⁵ Išrašai iš kun. P.Jatuliui rašytų laiškų // VUB RS F267-149